

Avling og Fiskerie. Arnager fiskerleje, et dyrkningsfællesskab på Bornholm?

Anders Pihl

Bornholms Museum

Keywords: Dyrkningssystem, dyrkningsfællesskab, jorddeling, original-1-kort, Bornholm, fiskerleje

På det sydvestlige Bornholm ligger fiskerlejet Arnager, der i litteraturen ikke har været skænket megen opmærksomhed, men som på original-1-kortet giver indtryk af at være et dyrkningsfællesskab. Dyrkningsfællesskaber er ellers ukendte på Bornholm, som derved skiller sig markant ud fra resten af Danmark i sin bebyggelsesstruktur. Denne artikel undersøger, hvorvidt fiskerlejet kan betragtes som et dyrkningsfællesskab med udgangspunkt i original-1-kortet og diverse skriftlige kilder. Undersøgelsen er således også et eksempel på, hvor meget information, der kan trækkes ud af original-1-kortet som kilde, når dette sammenholdes med både yngre og ældre kortkilder. I undersøgelsen inddrages områdets bonitet og stednavnestof, og der redegøres for den lokale anvendelse af betegnelsen 'stæl', der er essentiel for forståelsen af jorddelingen i fiskerlejets vang.

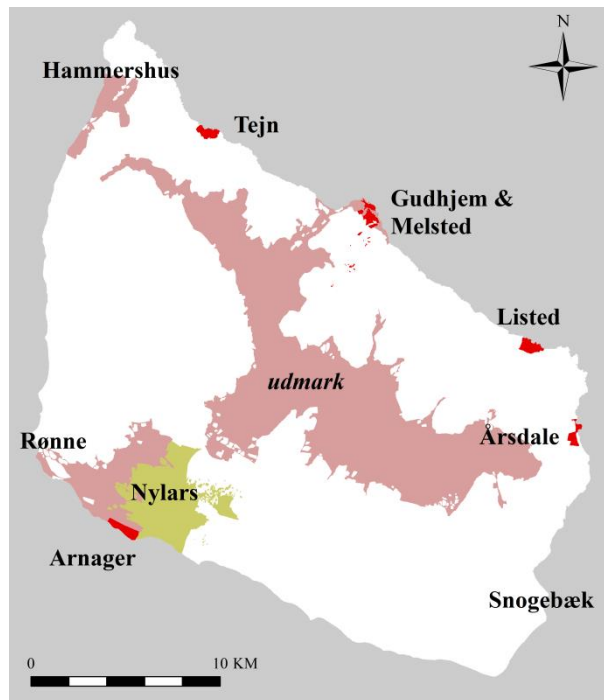
1 | Indledning

Det er ikke ofte, at fiskerlejet Arnager dukker op, når man læser om Bornholms historie. En undtagelse er dog, når talen falder på original-1-kort. Kortet over ejerlavet Arnager Fiskerleje fra 1816-17 viser nemlig, at vangen er inddelt i de for det u-udskiftede dyrkningsfællesskab så karakteristiske lange, smalle jordlodder. Grunden til, at dette fremhæves, skyldes ikke kun, at der er tale om et fiskerleje, men at dette i givet fald vil være det eneste eksempel på et dyrkningsfællesskab på Bornholm. Årsagen hertil findes i øens særegne, middelalderlige bebyggelsehistorie uden landsbyer, men med små 1000 enkeltliggende gårde. De bymæssige bebyggelser omkring de middelalderlige sognekirker dukker først op med andelsbevægelsen og jernbanen.

Selvom der er enkelte nyere beretninger om et fællesskab i Arnager, er denne del af fiskerlejets historie tidligere kun sporadisk behandlet, og original-1-kortet er aldrig kigget efter i sømmene. Om der her vitterligt var tale om et dyrkningsfællesskab, er der ikke blevet sat spørgsmålstegn ved, siden Thorsen som den første skrev: "... at vi kan paavise et Forsøg paa virkelig Landsbybebyggelse i Arnage." (Thorsen 1931, 78). Ærindet i nærværende artikel er derfor at gennemgå oplysningerne fra original-1-kortet i forsøget på at komme det historiske Arnager, dets beboere og deres fællesskab lidt nærmere. Der suppleres endvidere med både yngre og ældre kortkilder, samt diverse skriftlige kilder for at belyse dette undseelige fiskerleje, hvor indbyggerne jævnfør folketællingen fra 1787 gav sig af med både "Avling og Fiskerie".

2 | Arnagers forhistorie

Den bornholmske sydvestkyst rejser sig brat 15-20 m op af Østersøen. De stejle skrænter og de stenede strande minimerer antallet af mulige anløbspladser langs denne del af kysten. De få steder, hvor landgang og videre transport af varer op i landet er mulig, har til alle tider været eftertragtede. Arnagers placering er dikteret af naturen, og anløbspladsen har været brugt i mange tusind år; dét vidner mange arkæologiske fund fra bondestenalderen og frem om. Betydningen af stednavnet 'Arnager' har været omdiskuteret, men menes netop at skulle knyttes til kystens udformning (Zahrtmann 1930, 1). Stednavnet tolkes i dag som sammensat af arn- ('ørn') og hage ('kystfremspring eller odde') (Knudsen 1951, 175 f.), og det kendes første gang fra 1552 (Hübertz 1852, 179), men kan som naturnavn være betydeligt ældre.

Figur 1. Oversigtskort over Bornholm med angivelse af placeringen af Arnager og de i artiklen øvrige nævnte steder. Farverne angiver fiskerlejer med selvstændige ejerlav (rød), Nylars Sogn (grøn) og de større udmarksområder (lilla). Indeholder data fra Kortforsyningen ved Styrelsen for Dataforsyning og Effektivisering (SDFE): datasættet Digdag (geografisk) hentet august 2016. Kort af forfatteren.

Arnager Fiskerleje er et selvstændigt ejerlav og udgør sammen med hovedejerlavet Nylarsker Nylars Sogn. I sognet er endvidere gjort fund fra vikingetid af importerede genstande, som viser, at der var handel og kontakt på tværs af Østersøen. At man fra Nylars også selv har sejlet ud, vidner to runesten om, der i dag er placeret i Nylars Kirke; begge er rejst over folk, som døde, mens de var på havet. De lyder: "Sasser lod rejse stenen efter sin fader Alvard; han druknede ude med hele skibsmandskabet. Krist hjælpe hans sjæl evigt uden ende. Denne sten skal stå efter." (Imer 2016, 307) og "Kåbe-Sven rejste denne sten efter Bøse, sin søn, en god dreng, som blev dræbt i kampen ved Utlängan [Blekinge]. Gud Herren og Sankt Mikael hjælpe hans ånd." (Imer 2016, 236). Såfremt disse personer er sejlet ud fra nærområdet, er Arnager den eneste mulighed.

Første gang, Arnager dukker op i de skriftlige kilder, er som nævnt i 1552. Bornholm var pantsat til Lübeck i perioden 1525-1576, og det er i forbindelse med en retssag, hvor den danske adelsmand Trud Myre, som blandt andet ejede Store Myregård beliggende lige oven for Arnager, af den lybske høvedsmand fik afslag på at lægge fiskerlejet under sin gård. Arnager skulle fortsat svare skat til Hammershus og dermed lybækkerne, lød dommen endvidere (Hübertz 1852, 179). Da Myre ikke selv var bornholmer, er dokumentet set som et indicium på, at Myre – som udefrakommende – kan være ophavsmanden til etableringen af et dyrkningsfællesskab i Arnager (Nielsen 1998, 55). At Myre skulle have haft håndsret over Arnager, passer dog dårligt med formuleringen, at beboerne fortsat skal betale skat til Hammershus. Året efter, i 1553, refereres der igen til retssagen med Trud Myre, denne gang uden at Arnager nævnes ved navn, her omtales det blot som et fiskerleje med ni-ti ildsteder (Hübertz 1852, 197).

Et fiskerleje med "9-10 ildsteder" kan synes af lidt i forhold til at være sit eget ejerlav. Arnager er dog kun et af i alt fem bornholmske fiskerlejer med selvstændigt ejerlav, de andre er Årsdale, Listed, Gudhjem (inkl. Melsted) og Tejn. Arealmæssigt ligger disse mellem 44 og 77 ha. Arnager er med 71 ha næststørst. Fiskerlejerne svarede alle jævnfør jordebogen for Hammershus i 1598 samme skat (Rigsarkivet). Denne er ikke uddelt på de enkelte beboere, i stedet er angivet en fast sats pr. fiskerleje.

Et andet mål for størrelsen af et fiskerleje er selvsagt antallet af tilknyttede fartøjer. Omtrent samtidig med original-1-kortet udførte U. Salchow en 'Militærbeskrivelse over øen Bornholm' (Rohmann & Lind 1954), hvor alle øens 52 havne med antal og type af de hjemmehørende fartøjer er listet op. "Havne" er måske så meget sagt, da der i ti af havnene kun findes én fiskerbåd, men af listen fremgår det, at Arnager da var klart den største havn på sydkysten mellem Rønne og Snogebæk. Naturligt nok har købstæderne det højeste antal

fartøjer med op mod 100 både. Fiskerlejerne med eget ejerlav følger i en gruppe med færre fartøjer, af disse er Arnager mindst med sine 11 fiskerbåde (Rohmann & Lind 1954, 73). Tallet bør nok tages med forbehold, især med tanke på perioden. Kapervirksomheden fra netop Arnager var så stor, at fiskerlejet midlertidigt fik købstadsrettigheder i vinteren 1813-14 (Zahrtmann 1930, 1).

3 | Dyrkningsfællesskabets kilder

I dag er det en alment udbredt antagelse, at Arnager havde et dyrkningsfællesskab, som kan have sine rødder i 1500-tallet eller tidligere, men når de skriftlige kilder gennemgås for direkte beskrivelser af et sådant, kommer man til kort. Som nævnt i indledningen åbner Thorsen (1931, 78) som den første for muligheden for, at Arnager kan sidestilles med landsbyer i det øvrige Danmark. Han skriver videre "Byens Jord er samlet indenfor et stærkt Stendige og kaldes endnu Arnage Løkker" (ibid), og at man havde delt jorden imellem sig jævnfør størrelsen på ens ejendom. Efter indførelsen af maskinkraft er nogle jorder mageskiftet, "men hovedsagelig består den gamle Ordning. Ogsaa fælles Lergrav, Gadekær og Gadebrønde findes endnu, og Formanden holdt Gadestævne saa sent som i mine Drengaar." (Thorsen 1931, 79). Her beskrives altså en jorddeling i vangen løkker, men om det så også er ensbetydende med et dyrkningsfællesskab er op til fortolkning, da Thorsen ikke kommer nærmere ind på, hvad "den gamle Ordning" ellers omfatter. Klart er det dog, at ressourcer som ler og vand var fælles.

Zahrtmann tager skridtet videre i sit store værk Borringholmerens Historiebog (1934): "Arnaga var det eneste Landsbysamfund paa Borringholm, det drev endda frem mod Nutiden sit Jordbrug som de gammeldanske Landsbyer i Dyrkningsfællesskab i de mange Løkker og Skifter, som hver dyrkedes med sin Sædart og fordeltes ved Rebning i smalle Agerstrimler, en til hver stæl" (Zahrtmann 1934, 219). Hvor besnærende beskrivelsen end er, så er det påfaldende, at Zahrtmann blot fire år tidligere i en artikel, som udelukkende omhandler Arnagers historie (Zahrtmann 1930), ikke nævner tilstedeværelsen af et fællesskab – eller at dyrkningen af vangen i Arnager skulle skille sig ud fra resten af Bornholm – med ét eneste ord. Der er intet forgjort i, at Zahrtmann i mellemtiden har læst Thorsen og tilføjet ovenstående linjer i sin historiebog uden selv at have kilder på et dyrkningsfællesskab. Citatet kan derfor også læses som en skitsering af det gammeldanske dyrkningsfællesskab under formodning om, at sådan må det så også have været i Arnager.

At der i 1800-tallet har eksisteret en form for fællesskab i Arnager er hævet over enhver tvivl. Senest er der i 2020 dukket et dokument op fra midten af 1800-tallet, som beskriver arbejdsdelingen ved diverse arbejder i Arnager (Bornholms Ø-arkiv j.nr. 2020-78). Spørgsmålet er, om der var tale om et dyrkningsfællesskab lig det øvrige Danmark, og hvor langt tilbage i tid tilstedeværelsen af et fællesskab kan sandsynliggøres?

Arnagers 'stæle'

Centralt for en besvarelse af disse spørgsmål er original-1-kortet samt de af Zahrtmann nævnte 'stæle'. Når man ser original-1-kortet over Arnager (figur 2 og 2a), er ligheden med andre danske landsbyers dyrkningsfællesskaber slående: de smalle agre beliggende i flæng inden for en samlet vang omgivet af et stengærde, hvilket normalt anses som indikationer på et dyrkningsfællesskab.

Man kan dog med rette sætte spørgsmålstegn ved, om disse indikatorer også gælder for Bornholm. Som eksempel kan fremhæves fiskerlejet Listed lige vest for Svaneke. Ganske som Arnager har Listed eget ejerlav med en vang, der er omgivet af et stengærde, og hvor jordlodderne ligger i flæng (figur 3). Alligevel er der aldrig her blevet talt om tilstedeværelsen af et dyrkningsfællesskab, hvilket udelukkende synes at bero på, at jordlodderne ikke er udformet som smalle strimler.

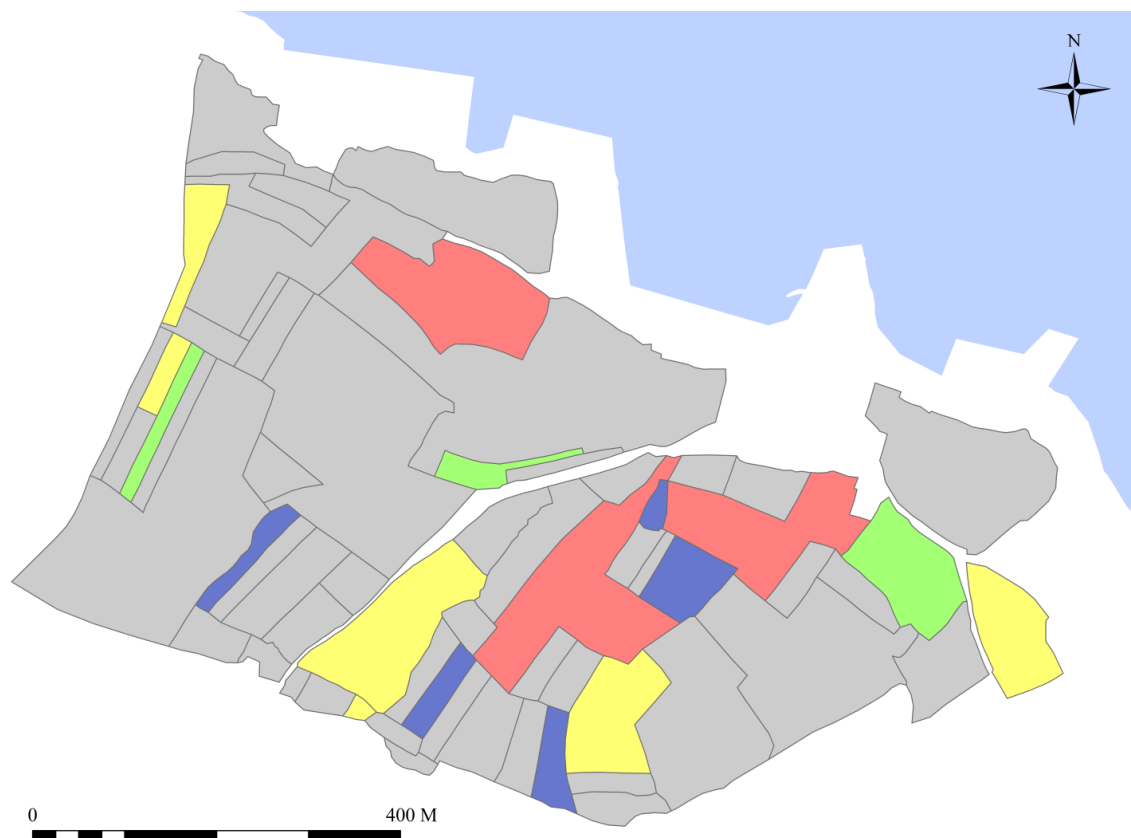
På ét punkt adskiller Arnager sig dog fra de øvrige fiskerlejer, nemlig når det gælder, hvem der dyrkede vangen; det var kun stælejerne i modsætning til de øvrige fiskerlejer, hvor stort set alle havde jord(er) i vangen. Når der tales om Arnager, bruges betegnelsen stæl om brugene (jordlodderne) og stælejer om ejerne. Gårde og bønder er i bornholmsk forstand betegnelser knyttet til de nummererede gårde i sognene. Gårdene fik numre ad to omgange som henholdsvis selvejergårde i 1616 og vornedegårde i 1662 (Olsen 1950, 33). Disse gårde var endvidere flere gange større end stælene i Arnager. Det bornholmske ord 'stæl' skal forstås som jord uden bygninger (Knudsen 1951, xx). Sådant bruges det i forhold til øens gårde, og næsten det samme gælder for købstædernes og fiskerlejernes vange, her forstås det som jord tilhørende en ejer inde i købstaden/fiskerlejet, hvorfor bygningerne heller ikke i dette tilfælde findes på jorderne.

Figur 2. Original-1-kort over Arnager Fiskerleje, 1816-17. Historiske kort på Nettet (<https://hkpn.gst.dk/>).

Figur 2a. Udsnit af original-1-kortet (figur 2) med selve bebyggelsen Arnager. Bemærk de mange stengærder langs veje, omkring haver og mod nord langs vangen. Historiske kort på Nettet (<https://hkpn.gst.dk/>).

Figur 3. Digitalisering af original-1-kortet for fiskerlejet Listed i Ibsker Sogn fra 1816, der viser vangens inddeling i jordlodder; jordlodder tilhørende fire tilfældigt udvalgte ejere er fremhævet med hver sin farve. Kort af forfatteren.

Stælejerne var selvejere, og bevarede jordebøger fra perioden 1624-1719 viser, at de alle betalte samme skat i form af dagsværk på Hammershus, rug og fisk. Som eneste undtagelse var den øverste på hver liste, der betalte det dobbelte i rug, dvs. 1 hel tønne, i modsætning til $\frac{1}{2}$ tønne for de øvrige (Zahrtmann 1930, 1). Endvidere skulle den øverste på jordebogslisterne være byfogeden (ibid.), og vedkommende havde underforstået dobbelt så meget jord som de andre. Det er uvist, hvor denne oplysning stammer fra, men den eneste byfoged i Arnager, som umiddelbart kan findes omtalt, Jeppe Larsen i Nylars kirkebog anno 1776 (Hansen 2002), synes ikke at have beboet den dobbelte jordlod.

På original-1-kortet og i matrikelprotokollen ses for matrikelnumrene 1 til 6 ligeledes en angivelse af stælnumrene (tabel 1). De seks ejere på original-1-kortets tid besad til sammen elleve stæle, der genfindes i de otte tidligere nævnte jordebøger fra perioden 1624-1719. Værd at bemærke er, at det flere steder fremgår, at samme person ejede mere end én stæl. At den første stæl på listerne virkelig er en dobbelt-stæl, dvs. to stæle sammenlagt i én, findes bekræftet i jordebogen fra 1624, hvor det angives, at Oluf Andersen ejede to stæle. Oprindeligt synes Arnager dermed at have haft tolv stæle. Folketællingen fra 1787 omtaler som den eneste kilde en nummereret tolvte stæl. Den forudgående og ældste folketælling fra 1771 har kun oplyst ejernavne og ikke numre på eller antal af stæle. I 1801 er antallet igen elleve stæle fordelt på fem ejere. Den eneste forskel mellem folketællingen 1801 og original-1-kortet (matrikelprotokollen) er, at anden, syvende og ottende stæl har samme ejer i 1801.

Angående nummereringen af stælene kan man via bevarede skifter og kirkebøger vise, at stælnumrene fra original-1-kortet er de samme, som er anvendt i jordebogen fra 1719. Her skal man være opmærksom på, at den mellemliggende folketælling fra 1787 ikke respekterer denne nummerering. Jordebøgerne fra 1600-tallet bruger ikke numre, og rækkefølgen af oplyste ejere varierer fra bog til bog – med dobbelt-stælen som eneste undtagelse.

Matr.nr.	Stælnr.	Alen ²	Alen ² pr. stæl	Afvigelse ift. gns.	Bonitet x alen ²	Bon. x alen ² pr. stæl	Afvigelse ift. gns.
1	1	287.440	*) 114.976	- 2,36 %	2.534.788	1.013.915	- 0,78 %
2	2	115.439	115.439	- 1,96 %	865.822	865.822	- 15,27 %
3	3	113.720	113.720	- 3,42 %	1.051.400	1.051.400	+ 2,89 %
4	4,9,10,11	482.382	120.596	+ 2,42 %	4.008.793	1.002.198	- 1,93 %
5	5,6	238.981	119.491	+ 1,48 %	2.315.387	1.157.694	+ 13,29 %
6	7,8	233.927	116.964	- 0,67 %	1.997.575	998.788	- 2,26 %
Gennemsnit v. 12½ stæle:		117.751	*) beregnet som 2,5 stæle		1.021.901		

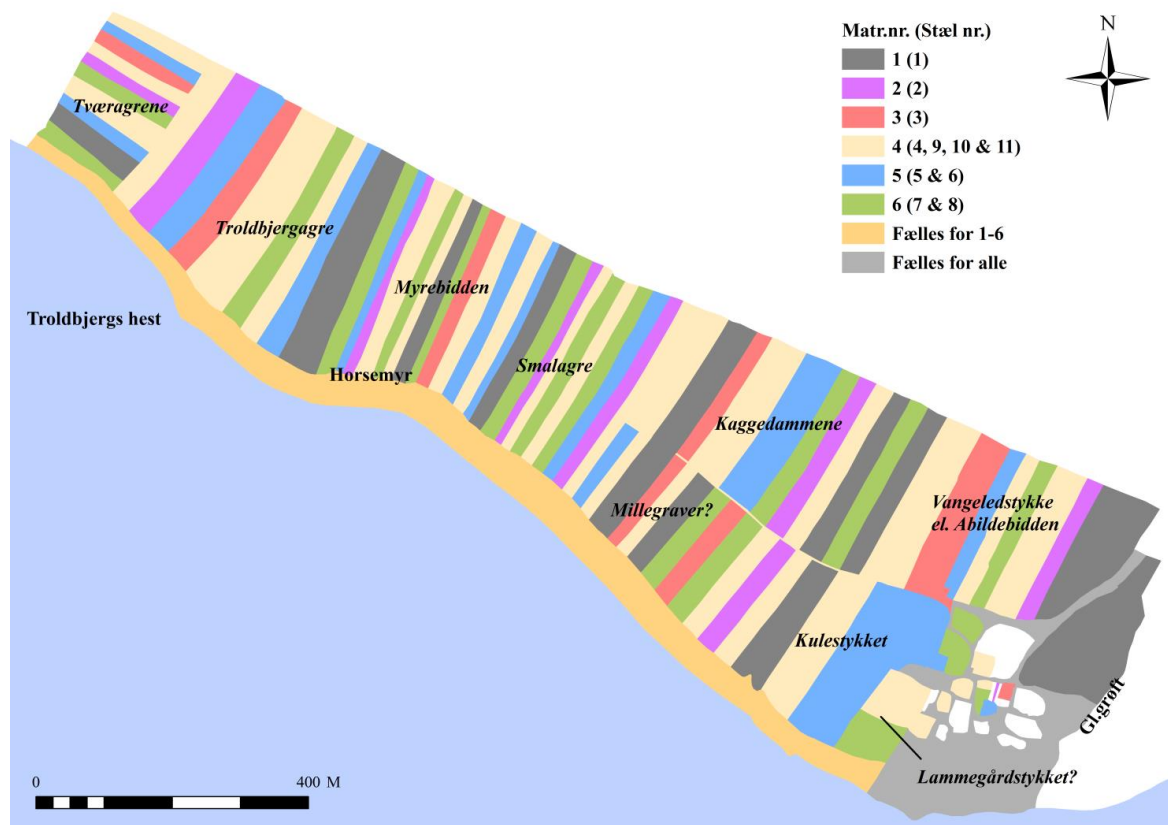
Tabel 1. Skematisk opstilling af artiklens resultater med angivelse af de berørte matrikelnumre, deres modsvarende stæle samt summeret areal og bonitet. Data fra original-1-kortet, boniteten er dog påført kortet senere (1844). Bemærk ensartetheden i arealerne (alen² pr. stæl).

4 | Original-1-kortets bidrag

Med denne viden om stælene in mente vender vi os nu mod original-1-kortet. Kortet over Arnager (og hovedparten af hovedejerlavet Nylarsker) er tilgængeligt via *Historiske kort på Nettet* (<https://hkpn.gst.dk/>), men det er desværre ikke i den bedste forfatning. På grund af en sine steder svær læsbarhed, og da formålet med nærværende undersøgelse endvidere var at søge efter spor af dyrkningsfællesskab i jordfordelingen, er ejerlavet blevet digitaliseret i GIS. De enkelte jordstykker er blevet tegnet op, og metadata som ejerforhold, areal (det angivne mål i kvadratalen), bonitet og arealudnyttelse er blevet tilknyttet. I de tilfælde, hvor der har været tvivl om læsningen af kortet, blev det ældste original-2-kort anvendt til hjælp. Det har ikke været muligt at finde ældste originaler eller kasserede udskiftningskort for ejerlavet (Korsgaard 2006, 70 ff.). For sidstnævnte er der den nærliggende årsag, at en udskiftning af ejerlavet aldrig har fundet sted (Zahrtmann 1930, 1). På kasserede udskiftningskort for hovedejerlavet Nylarsker fremgår det, at dette udskiftedes i årene 1840-42.

Ud over de data, som indgår i digitaliseringen (figur 4), rummer original-1-kortet en liste med matrikelnumre og tilhørende arealer påtrykt ud for ejerlavets kyst (figur 2). Her er tale om de små, jordløse gadehuse i Arnager, hvoraf de fleste er på 1000 alen² (~ 400 m²) eller mindre. Her boede fiskere, daglejere og andre mindre bemidlede. Kun matrikelnumrene 4 og 6 er af relevans for denne undersøgelse. Alle jordlodder i vangen tilhørte matriklerne 1-6 og dermed stælene. Kystskrænten og stranden langs vangen tilhørte ligeledes matriklerne 1-6, her dog i fællesskab; kun arealet direkte neden for fiskerlejet var ifølge matrikelprotokollen fælles for alle beboere.

Foruden en angivelse af skansen 'Arnager Batterie' og nogle bautasten kaldet 'høje sten', hvoraf en stadig skulle være at finde, har original-1-kortet ingen andre stednavne inden for ejerlavet. Marknavne er der ingen af, men sådanne optræder hos Thorsen (1931, 78) og suppleres af Danmarks Stednavne (Knudsen 1951, 175 ff.). Navnestoffet behandles nedenfor.

Figur 4. Den digitaliserede udgave af Arnagers ejerlav jf. original-1-kortet. Farverne angiver hver af de seks stælejere fra matrikelprotokollen. Desuden er marknavne samlet af Thorsen (1931) angivet i kursiv, med forfatterens forslag til placeringen af samme navne på vangens løkker. Kort af forfatteren.

5 | Jorderne i vangen

I tabel 1 er de på original-1-kortet angivne arealer i kvadratalen summeret op pr. ejer (matrikelnr. 1-6). Resultatet må siges at være overraskende ensartet: En stæl modsvarer et areal på 113.720-120.596 alen². Anvendes et gennemsnit (117.751 alen²) for det forventede areal pr. stæl regnet ud fra vangen som helhed, ses det, at afvigelserne svinger mellem blot -3,42 % og +2,42 %. Dobbeltstælen er den eneste, der afviger, da denne øjensynligt består af 2½ stæl og ikke kun to. Der er dog en mulig forklaring på dette i folketællingen fra 1801. Heri står, at stæl nr. 1 (dobbelt-stælen) udgør 12 tønder land; ingen af de andre stæle er nævnt med areal. 12 tønder land er 165.888 alen² og dermed lig 1,4 stæl, hvis gennemsnittet fra tabel 1 benyttes. I forhold til det samlede areal (287.440 alen²) mangler der således 121.552 alen² eller 1,0 stæl. En tolvte stæl synes dermed at være udskilt jævnfør folketællingen 1787; problemet er bare, at en tolvte stæl ikke omtales i 1801. Eneste anomalitet i 1801 er, at stæl nr. 2 drives sammen med nr. 7 og 8.

En eventuel udskillelse af en tolvte stæl forklarer heller ikke den halve stæl – hvad enten stæl nr. 1 er 1½ eller 2½ stæl. I jagten på den halve stæl springer jordstykket østligst i ejerlavet i øjnene: Med et angivet areal på 53.930 alen² modsvarer det tilnærmelsesvis en halv stæl. Dog ligger det klods op ad bygningerne tilhørende stæl nr. 1, og det fremstår mindre sandsynligt, at dette jordstykke først relativt sent i Arnagers historie er blevet opdyrket og tilknyttet stæl nr. 1. Til fordel for tanken taler til gengæld det forhold, at stykket binder fællesarealer sammen: Udmarken (Lyngen) nord for med stranden syd for stykket. Endvidere følger ejerlavets grænse på en kopi af Hammers kort fra 1796 en linje vest for vejen ned til Arnager, hvorfor jordstykket tilsyneladende ikke indgik i vangen på dét tidspunkt (figur 5b). Dette modsiges dog af det originale kort fra 1746-50, hvor der ses en agersignatur på stedet for det pågældende stykke (figur 5a) (om Hammers kort generelt, se Korsgaard 2006, 122 f.).

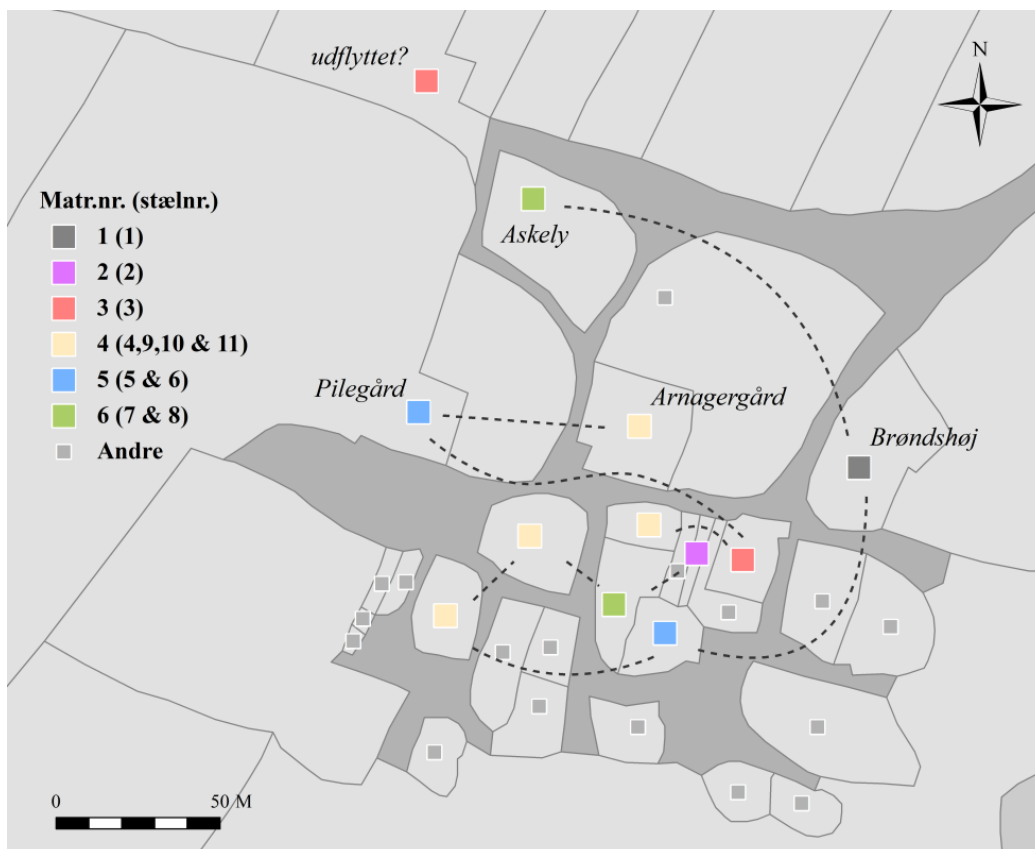
Figur 5a (øverst) og 5b (nederst). Arnager på henholdsvis Hammers kort fra 1746-50 (øverst) og en kopi af samme fra 1796 (nederst). Det Kgl. Bibliotek (5a) og Rigsarkivet (5b).

Ved første øjekast kunne en udvidelse af vangen mod vest også have forårsaget tilføjelsen af en halv stæl, da stæl nr. 1's to vestligste jordstykker tilsammen udgør stort set samme areal, nemlig 53.540 alen². Følgelig skulle alle stæles jordtilliggende være blevet udvidet. Selvom kortene forud for original-1-kortet ikke har samme præcision, så er det alligevel tydeligt på både Hammers kort og Videnskabernes Selskabs konceptkort (Korsgaard 2006, 54 f.), at Sengedynen (en større sten ud for kysten) klart ligger vest for vangen på de to kort. Stenen er ikke medtaget på original-1-kortet, men den er med igen på både de høje og lave målebordsblade. På begge målebordsblade ligger Sengedynen nu ud for vangen, hvilket taler for en udvidelse af denne i tiden mellem konceptkortet og de høje målebordsblade. Netop rækkefølgen af jordfordelingen i de to vestligste løkker er meget ens og adskiller sig fra fordelingen i den øvrige vang, hvilket også kunne tyde på, at der er tale om en senere udvidelse. Problemet er imidlertid, at Sengedynen er forkert placeret på målebordsbladene, hvilket ses af 4-cm-kortet, hvor stenen ligger næsten nøjagtigt samme sted som på konceptkortet – og med lidt mindre præcision hos Hammer. En sen udvidelse mod vest kan dermed ikke sandsynliggøres, men fordelingen af jorderne indikerer dog, at her kan der være tale om et tidligere tillæg til stælene.

6 | Jordfordelingen sat i system

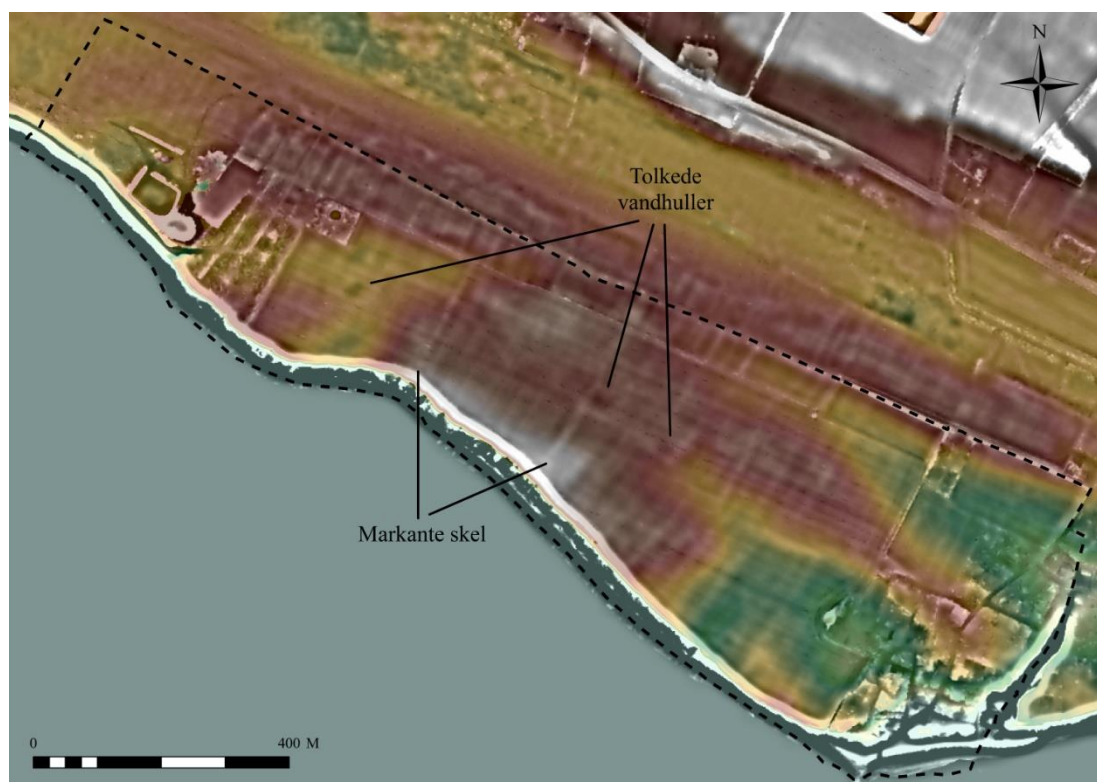
Netop i forhold til fordelingen af jord synes udgangspunktet at have været en opdeling af Arnager Vang i tolv stæle, hvoraf to senest i starten af 1600-tallet er lagt sammen. Gennem tiden samles og genopdeles andre stæle grundet skiftende ejerforhold. Hvis det i virkeligheden var stæle, som den tidligere høvedsmand Berent Knop havde i tankerne, da han i 1553 udtalte, at fiskerlejet bestod af ni-ti ildsteder (Hübertz 1852, 197), så er dette tal måske mere udtryk for en variation i antallet af ejere end et reelt mindre antal stæle. Berent Knop havde været lybsk høvedsmand på Bornholm 1525-43, hvorfor han må forventes at have haft en konkret – om end måske ikke helt opdateret – viden om Arnager.

Spørgsmålet om en ændring i antal stæle eller måske snarere ændringer af vangens størrelse og inddeling i løkker kan også være med til at skildre fællesskabet. Igen kan original-1-kortet være behjælpeligt: Starter vi længst mod vest, ses en serie øst-vest-orienterede jordstykker. Ejerne er som følger (fra syd) 6-1*-5-4*-6-2-4-3-5-4. Da 1* og 4* er omtrent dobbelt så store som de øvrige, går det op med antallet af stæle. I næste løkke, som består af relativt brede nord-syd-gående jordlodder, genfindes en lignende serie (fra øst): 6-1*-5-4-6-4*-3-5-2-4, igen passer fordelingen med tolv stæle. Sammenlignes med gårdenes placering i Arnager (figur 6) kan rækkefølgen tolkes som et tillempet solskifte (Thuneby 2000, 23) med matrikel 6 som nordligste følgende solen rundt. Gårdene ligger dog ikke i en pæn cirkel, og da der endvidere er en usikkerhed knyttet til de sammenlagte stæle, kan forholdet kun indikeres. Mønsteret brydes i tredjeste vestligste løkke: 5-2-4*-6-4-1-6-3-4-5. Antallet af jordlodder stemmer stadig overens med antallet af stæle, men rækkefølgen er markant anderledes og kan ikke længere knyttes til gårdenes placering. Muligvis kan stæle/numre have flyttet rundt. Matrikel/stæl nr. 3 synes med sin perifere placering helt ude ved egen mark at være flyttet ud, måske fra det mindre lod inde i Arnager (figur 6).

Figur 6. Detaillkort over grundene og deres ejere i Arnager by, digitaliseret efter original-1- og original-2-kortet. Den stiplede linje angiver rækkefølgen af de til gårdene tilhørende agre i den vestligste løkke, der muligvis følger et solskifte. Gårdsnavne er angivet for de større gårde. Kort af forfatteren.

For den fjerdevestligste løkke samt for den sydlige række af agre i den østlige halvdel af vangen har det ikke været muligt at finde et system, da løkkernes interne grænser ikke entydigt kan defineres. Den nordlige række agre synes derimod at have rester af et mønster, der gentages (fra øst): 1-2-4*-6-4-5-3-4*-1 henholdsvis 1-4-2-6-5*-4*-3-1-4, hvor sekvensen indeholder de samme tre numre á tre omgange: 1-2-4; 4-5-6; 1-3-4, dog fordeler dobbelt- (og evt. trippel-)lodderne sig forskelligt i rækkefølgen. Derudover har der sneget sig en 6'er ind mellem de to sekvenser. I skrivende stund er forklaringen på disse sekvenser ikke fundet, men de korte rækker bestående af kombinationer af de samme numre leder tankerne i retning af bolskifte (Thuneby 2000, 23). Uanset hvad synes det sikkert, at der er anvendt forskellige systemer for underopdelingen af løkkerne rundt om i vangen. Kun i de to nævnte løkker i den nordlige række og i de to vestligste har samme – eller en variant af samme – system været anvendt. Selvom der ikke kan sættes eksakte grænser for alle løkkerne, sandsynliggør antallet af jordlodder og deres størrelser en overordnet opdeling af vangen i otte løkker.

Figur 7. LiDAR, højder mellem 11 og 20 m.o.h. er farvelagt, over en lokal reliefmodel (LRM). Indeholder data fra SDFE: DHM 2019 hentet maj 2020. Kort af forfatteren.

Mange af agerstykkerne er endnu synlige på LiDAR (figur 7), og enkelte inddelinger står mere tydeligt frem end de øvrige. Her kunne argumenteres for, at der er tale om grænser for løkkerne. De passer dog ikke alle ind i ovenstående iagttagelser omkring rækkefølgen på agrene. Da det ydermere drejer sig om forhøjninger, må afgrænsninger på LiDAR'en henføres til nyere tid, da den oprindelige opdeling i højryggede agre ville have medført lavtliggende/grøftede grænser, eventuelt med undtagelse af løkkernes grænser. En mulig lavtliggende afgrænsning mellem de to vestligste løkker og resten af vangen tegner sig dog endnu tydeligt i marken (figur 8), men markerer sig ikke på LiDAR. I løbet af 1800-tallet opdeltes jorderne yderligere for senere igen at blive mageskiftet til stadig større matrikler fordelt på stadig færre ejere. I dag udgør hele vangen én matrikel.

Figur 8. Foto af mulig grøftet grænse mellem anden- og tredjevestligste løkke i Arnager Vang, set fra vest. Foto: Forfatteren.

7 | Marknavne

Tallet otte går igen i antallet af marknavne på løkkerne i vangen. Af den historisk interesserede Peter Thorsens indsamlede materiale fremgår det, at Arnager vang ”..er delt i forskellige Stykker, »Kulestykket«, »Abildebiddene«, »Myrebiddene«, »Millegraver«, »Kagedammen«, »Troldbjerg-agre«, »Smalagre« og »Tværagrene«” (Thorsen 1931, 78). Selvom en underopdeling af vangen i otte ikke kan gennemføres fuldstændigt og entydigt, som beskrevet ovenfor, så kan Thorsens liste – hvis den er komplet – understøtte den formodede inddeling af vangen i otte dele (løkker/stykker). Flere navne kan med stor sandsynlighed tilskrives de forskellige dele af vangen (jf. figur 4):

- Tværagre, kun ét sted ligger jordlodderne på tværs;
- Troldbjergagre, navngivet efter Troldhesten, en sten i Østersøen ud for de pågældende agre;
- Myrebiddene, efter Horsemyre, den eneste myr (mose) i vangen;
- Smalagre, hvor agrene er smalle – naboløkken har også smalle agre, men er i stedet navngivet efter myren, jævnfør foranstående;
- Kagedamme, kun én dam er angivet på original-1-kortet, men en signatur placeret fire lodder mod sydøst kunne angive endnu et vådområde. Det moderne LiDAR-kort afslører en sænkning her, som kunne udgøre en dam nummer to, og begge damme ligger inden for den formodede løkke, Kagedammen;
- Abildebiddene, her kommer Danmarks Stednavne til hjælp, da dette stykke har haft flere navne, blandt andet Vangedsstykket (Knudsen 1951, 182). Langs kanten af løkken findes både leddet til ejerlavet i sin helhed fra udmarken/lyngen og leddet fra Arnager by ud til vangen. Leddene kan hver især eller sammen ligge til grund for navnet;
- Kulestykket, ’kule’ bruges på bornholmsk om en fordybning eller sænkning af ikke nærmere defineret størrelse. Ses der igen på LiDAR-kortet og højdedataene for vangen, skiller det sydøstligste hjørne af området sig ud som en lavereliggende ’kule’ omfattende størstedelen af løkken;
- Som det eneste navn står Millegrav(er) eller Mellegrav tilbage. Navnet menes i Danmarks Stednavne at komme af, at stykket skulle ligge mellem to render i vangen (Knudsen 1951, 191). Sådanne kan ikke umiddelbart påvises, hverken på de historiske kort eller via LiDAR, men det kan dog heller ikke afvises, at de har været der. Hvis de andre syv navne er placeret korrekt, er der i sagens natur dog kun én mulighed tilbage for navnets placering.

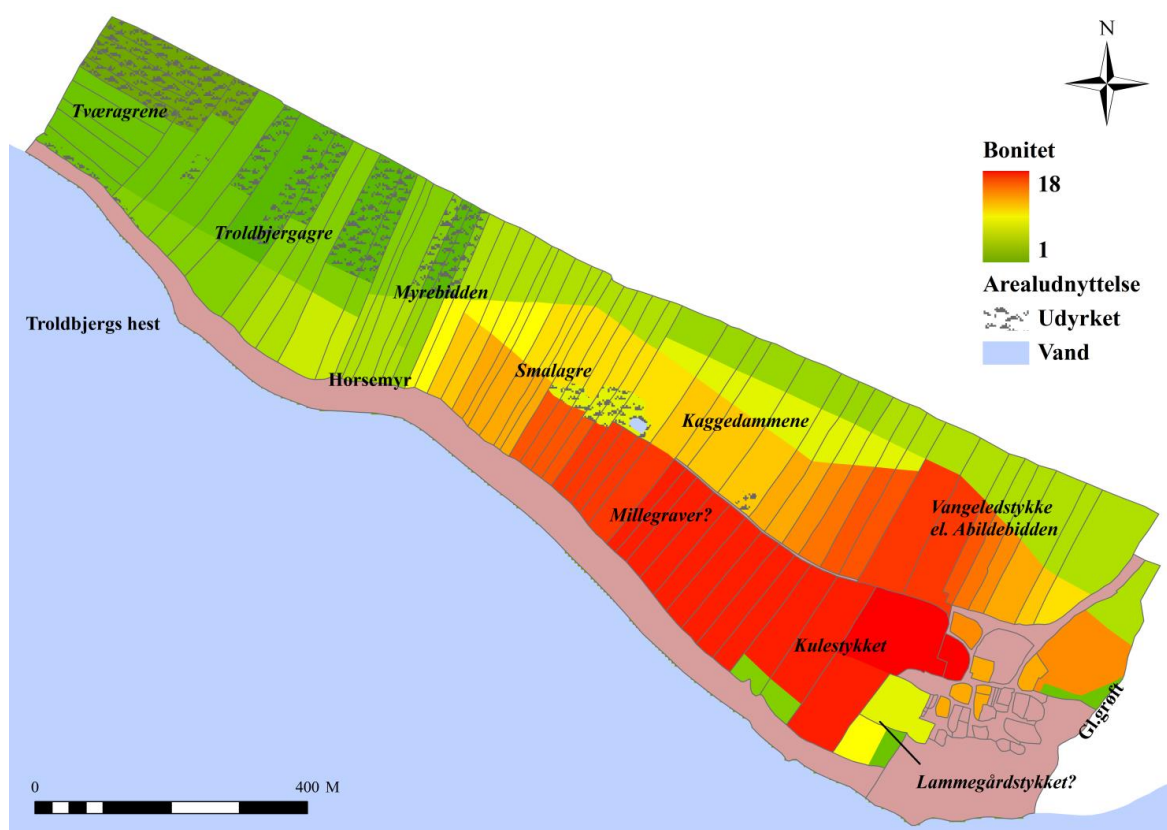
Umiddelbart går navnene altså op i det kendte antal løkker. Der er imidlertid overleveret flere marknavne, f.eks. Lammegårdsstykket (Knudsen 1951, 189). Dette tolkes som jorden, hvor får med lam gik. I givet fald må det forventes at være et noget mindre stykke jord end en ottendedel af vangen. Det kunne være en af de

indhegnede jordlodder nærmest Arnager mod sydvest eller et stykke jord inde i selve Arnager, da en ejendom har båret navnet Lammegård (Knudsen 1951, 179).

En bemærkning skal her falde om matrikel nr. 4 (de sammenlagte stæle 4, 9, 10 og 11) i forhold til placeringen af de enkelte stæle inde i Arnager. På listen over grunde i Arnager på original-1-kortet er der anført fire arealer under matrikel nr. 4 med betegnelserne "gårdplads", "huusplads", den "østre toft" og den "vestre toft". Det kan rimeligvis antages, at de fire grunde oprindeligt har udgjort de fire stæle, som også er vist ved skitseringen af solskifte (figur 6). Desværre har det ikke været muligt at adskille og placere de enkelte stæle på de enkelte grunde.

8 | Bonitet

Arealberegningerne ovenfor viser som sagt en påfaldende ensartethed stælene imellem, hvilket i sig selv dog ikke siger noget om eksistensen af et dyrkningsfællesskab. I forlængelse heraf vil det imidlertid være interessant at se nærmere på jordenes beskaffenhed, da en ligelig fordeling også på dette punkt vil placere Arnager i en lille eksklusiv gruppe af egaliserede landsbyer (Dam 2010, 242 ff.). Som mål for jordenes beskaffenhed anvendes boniteten, og til trods for at denne værdisætning først blev udført i 1844, vurderes forholdene ikke at have ændret sig væsentligt siden opmålingen til original-1-kortet i 1816-17. Det skal i øvrigt bemærkes, at Bornholm ikke kom med i Christian den V's matrikel fra 1688. Et forsøg på at matrikulere Bornholm i 1693 blev opgivet (Olsen 1950, 76), hvorfor øens jorder først blev opmålt og værdisat med original-1-kortlægningen og den efterfølgende bonitering.

Figur 9. Digitalisering af boniteten ved Matriklen 1844 i Arnager Vang efter original-1-kortet. Anden arealudnyttelse end ager er markeret. Navnene på vangen er indsat efter forfatterens forslag. Kort af forfatteren.

Boniteten for Arnager Vang fremgår af figur 9. Overordnet er billedet som forventet med de højeste værdier nærmest bebyggelsen og aftagende med afstanden – ligesom arealudnyttelsen også viser størst andel af agre nærmest Arnager. Jordstykkerne ligger i den østlige halvdel af vangen i to rækker, og den nordre række

opviser et lidt andet mønster med den bedste bonitet syv-otte markstykker væk fra Arnager med en jævnt aftagende værdisætning både mod øst og vest. Dette kan ikke forklares med jordernes ejerforhold, eksempelvis er der en forholdsvis lav værdisætning af matrikelnr. 2 og 6 i betragtning af, at jordlodderne er dem, der ligger nærmest bygningerne. Bonitet kan imidlertid – i lighed med jordens fosfatindhold – bruges til påvisning af forhistorisk aktivitet (Christensen 2016, 12). Muligheden foreligger, at jernalderens og/eller vikingetidens Arnager kan være skyld i det fremkomne billede. Som det eneste sted i vangen er der omkring de højeste bonitetsværdier i den nordlige række opsamlet keramik af "jernalderkarakter" (Bornholms Museum j.nr. 3674), området er dog generelt ekstensivt rekognosceret.

Værdierne for boniteten aftager mod nord inden for de enkelte markstykker i den nordlige række. Det overordnede fald i bonitet leder tankerne i retning af, at vangen på et tidspunkt kunne være udvidet mod nord; hvis striben af land med boniteringen 3-5 fraregnes, vil længden af jordstykkerne i den nordlige og sydlige række også matche hinanden med længder på cirka 210 m nærmest Arnager faldende til cirka 120 m mod vest. Bemærkes skal også de to lodder umiddelbart op til bebyggelsen mod sydvest, her er boniteten forbausende lav, og jorden må her have haft en anden anvendelse tilbage i tid på trods af agersignaturen med dyrkningsretning på original-1-kortet. Her kunne være tale om den nævnte Lammegård, hvilket i givet fald også vil forklare, at disse to lodder som de eneste er omgivet af stengærder.

Hvis en lavere bonitet skal forklares med en senere indlemmelse i vangen, vil det på den ene side, som vist, passe fint med de to rækker agre, men også med de to vestligste løkker, som har samme interne solskifte. Dog skaber en sådan tolkning problemer for stæl nr. 1 og den halve stæl, der ovenfor tolkedes som et samlet tillæg af jordstykket øst for vejen ned til Arnager. Ud fra boniteten tyder det snarere på, at linjen fra de øvrige agre kan fortsættes østpå, således at størstedelen af stykket har været en del af Arnager på et tidligt tidspunkt. Mere sandsynligt er det, at bonitetsforskellen skyldes terrænet; området med de lave værdier ligger i læ, og da jorden er meget let i området, fyger den nemt, hvilket stadig kan opleves. Der kan således være tale om aflejret materiale blæst op fra stranden nedenfor. Bemærkelsesværdigt er det, at linjen og flere andre forskelle i boniteten stadig fremgår af luftfotos taget i tørre somre som 2004 og 2016 (figur 10).

Figur 10. Luftfoto fra 2016 set i forhold til boniteringen fra original-1-kortet. DDO®, Hexagon.

Med udgangspunkt i situationen på original-1-kortet er den opsummerede bonitet udregnet i tabel 1. Ved at gange arealet (alen²) af et stykke jord med en given bonitet og herefter summere værdierne op pr. matrikelnummer fås et mål (bonitet x alen²) for den enkelte ejers samlede jord. Da de enkelte jordlodder kun er angivet med et samlet areal, som ikke tager hensyn til, at samme jordlod kan være underopdelt med hensyn til bonitet, er forholdet mellem de digitaliserede arealer i m² anvendt for at finde forholdet i alen². Eksempelvis kan et stykke jord på 30.000 alen² være boniteret med værdierne 3 og 12. Digitaliseringen viser,

at arealet med værdien 3 udgør 10 % af jordstykket, hvorfor det angivne mål bliver $3.000 \text{ alen}^2 \times 3 + 27.000 \text{ alen}^2 \times 12 = 333.000$ "bonitetskvadratalen". For at sammenfatte resultaterne på en overskuelig måde, er de fremkomne sumtal i tabel 1 givet i forhold til det forventede gennemsnit ved en fordeling på $12\frac{1}{2}$ stæle.

Resultatet viser generelt små udsving på under 3 %, både hvad angår den enkelte stæls samlede areal og jordens beskaffenhed stælene imellem. Mindre udsving på arealerne og dermed også på de udregnede bonitetskvadratalen kan tilskrives måleusikkerheden på de målte kvadratalen; en given afvigelse vil følgelig også give sig udslag i bonitetskvadratalen-tallet. Selvom det ikke behandles nærmere her, så kan det oplyses, at forholdet mellem det på kortet angivne mål i alen^2 og det digitaliserede mål i m^2 varierer stærkt både den ene og anden vej.

Dog skal en iøjnefaldende afvigelse berøres, nemlig at jorden for matrikel (og stæl) nr. 2 er mere end 15 % ringere end gennemsnittet, og matrikelnummer 5 (stæl 5 og 6) er 13,3 % bedre end gennemsnittet pr. stæl. Forklaringen kunne være, at der her er byttet eller overgået noget jord mellem de to, hvilket i så fald bestemt ikke har været til stæl nr. 2's fordel, da matrikel 2 samtidig er lidt mindre end gennemsnittet, og nr. 5 samtidig er lidt større. Ved nærmere gennemgang af tallene er det dog ikke helt så enkelt: i forhold til arealet er stæl nr. 2 cirka 2300 alen^2 mindre end gennemsnittet, men hele 156.000 bonitetskvadratalen mindre. Et eventuelt afgivet stykke jord skulle dermed have haft en bonitet på 68 i runde tal, hvilket er umuligt, da skalaen kun går op til 24.

I forhold til de andre matrikelnumre kunne det se ud som om, matrikel 2 på et tidspunkt er blevet forfordelt. Der er dog en vigtig pointe i forhold til tabellen, idet man skal holde sig in mente, at matrikel nr. 5 og 6 hver især dækker to stæle, og matrikel nr. 4 omfatter hele fire stæle, inden for hvilke der kan være store udsving. Selvom det kan sandsynliggøres via solskifte, hvilke "dele" af matrikel nr. 4 (stæl nr. 4, 9, 10 og 11), som har haft hvilke lodder i de vestligste løkker, kan der stadig ikke sættes entydige stælnumre på.

At stæl nr. 2 har været udfordret af jordforholdene, får man indtryk af, når ejerforholdene kortlægges via skifter, folketællinger, jorde- og kirkebøger. Som nævnt var stælen på et tidspunkt underlagt stæl nr. 7 og 8 (den senere matrikel nr. 6). Derudover viser ejerne et for Arnager atypisk mønster, idet der ikke synes at være familiemæssige relationer mellem ejerne. Med andre ord er det folk uden for Arnager, som kommer til og bor der nogle år for derefter at rejse igen. Det generelle billede i Arnager er, at det er døtrene, som arver stælene, hvilket heller ikke er unormalt på de bornholmske gårde generelt, dog står yngste søn her forrest i køen (Olsen 1950, 33). I Arnager druknede en del af mændene og sønnerne, hvilket efterlod enker og døtre tilbage. Herved opstod også store aldersforskelle mellem mand og kone i ægteskaberne, hvilket igen gjorde, at døtre af et tidligere ægteskab kunne ende med at overtage stælen. Der synes ikke at komme gårdsønner til Arnagers stæle, ej heller stiger de jordløse fiskere i graderne. I stedet går der en stadig strøm af giftemodne mænd fra købstæderne – eller fra erhverv som møller og skrædder – mod Arnager.

Stælene har oprindeligt ikke været særlig store, som eksemplificeret ved stæl nr. 2, og kun de tre brug bestående af sammenlagte stæle udvikler sig til egentlige gårde, som stadig kan opleves i Arnager i dag med Pilegård og Arnagergård som de bedst bevarede eksempler. Disse må dog tilskrives resultatet af 1700-tallets sammenlægninger og er ikke udtryk for det generelle, oprindelige billede. Arnager-stælene har med deres 8-9 tønder land været mindre end de "rigtige" (nummererede) gårde i de bornholmske sogne. Umiddelbart har kun den 18. vornedegård i Østermarie Sogn været lige så klejn, men med sammenlægningen af fire stæle som i tilfældet med matrikel nummer 4, er denne, Arnagergård, kommet størrelsesmæssigt på linje med mange af øens øvrige gårde. Agerinddelingen af vangen fra original-1-kortet genfindes endnu stort set uforandret på hosstående luftfoto (figur 11) fra midten af 1900-tallet; de sidste rester af inddelingen forsvandt dog i 1970'erne.

Figur 11. Luftfoto af Arnager fra perioden 1946-1969. I forgrunden den nye havn og den gamle i strandkanten til venstre, fiskerhusene nærmest vandet, længere inde og oppe i land gårdene med de karakteristiske jordlodder i baggrunden. Det Kgl. Bibliotek.

9 | Konklusion

På spørgsmålet om der har eksisteret et dyrkningsfællesskab i gammeldansk forstand, som skitseret af Zahrtmann, eller om man i Arnager blot kan påvise et forsøg på det, som fremført af Thorsen, må der efter ovenstående gennemgang svares, at Thorsen synes tættest på sandheden.

Sikkert er det, at der i 1800-tallets Arnager var et fællesskab, hvor ressourcer og arbejde blev delt mellem indbyggerne – både stælejerne og de jordløse fiskere. Ydermere viser original-1-kortet en bemærkelsesværdig ligelig fordeling af jorden i vangen mellem stælejerne. Opdelingen af jord i de otte udskilte løkker er dog ikke ensartet, og der ses indikatorer på tillempede udgaver af både sol- og bolskifte. Dette i kombination med boniteten kan tolkes som tegn på ændringer/udvidelser af vangen tilbage i tid.

En ligelig, egaliseret fordeling af en landsbys jorder knyttes i det øvrige Danmark oftest til herregårdsmiljøer. Dette er interessant i Arnagers tilfælde grundet Trud Myres interesse for fiskerlejet midt i 1500-tallet. En kontinuitet blandt stælene kan desværre kun følges tilbage til jordebogen i 1624, men herfra og frem til original-1-kortet synes strukturen uændret. Det betyder, at en sidste udvidelse af vangen, som medførte det egaliserede udtryk, skulle være sket tidligere, muligvis på Myres tid.

Det skal pointeres, at ruller de skitserede forslag for udvidelser af vangen tilbage, vil jordfordelingen ikke længere være ligelig, hvilket vil få Arnager til at minde mere om Bornholms øvrige større fiskerlejer med vang. Det endegyldige bevis på et dyrkningsfællesskab i Arnager er endnu ikke fremkommet. En kilde, som imidlertid endnu ikke er gennemgået, er tingbøgerne for Bornholms Vester Herred, som Arnager ligger i. Det er sandsynligt, at man heri vil kunne finde supplerende oplysninger om forholdene i Arnager.

Fællesskaber er ikke ukendte på Bornholm, bønderne har for eksempel haft deres sognegilder, men hvad kan årsagen være til, at man i Arnager holdt fast i sit så længe? Tilstedeværelsen af stæl-strukturen kan have medført, at Arnager indtog lidt af en særstilling. Man befandt sig som beskrevet i en lille social mellemklasse, hvor man gav sig af med både "Avling og Fiskerie", hvoraf fiskeridelen bestemt ikke var ufarlig. Sammenlagt kan dette have fordret et tættere sammenhold for både at kunne klare arbejdsopgaverne til vands og til lands.

Summary

In the southwestern part of the Danish island of Bornholm we find a small fishing community called Arnager. The arable fields belonging to fishing communities of this type were usually not organized in an open field system (Danish dyrkningsfællesskab), with an arrangement of scattered land strips communally regulated but privately owned – least of all on Bornholm where no such systems are known to have existed, not even in arable-dominated villages. Nevertheless, Arnager appears like a regular open-field-system community on the first cadastral map, known as the 'original-1-map'. In order to investigate whether Arnager can be characterized as a village with an open field system or not, the information drawn from the original-1-map is compared to information from other maps available such as modern LiDAR maps as well as written sources. Furthermore, the quality of the soil and the local place names are taken into consideration in order to assess whether Arnager can in fact be seen as having been a fishing community with an open field system. An examination of the abovementioned sources concludes that a community of shared resources did in fact exist in Arnager in the 19th century, but clear evidence is lacking in respect to judge whether Arnager can be seen as a regular open field system as known from the rest of Denmark further back in time.

Litteraturliste

- Christensen, L.E. 2016. 'Centralpladsrelevante stednavne og centrale pladser på Fyn – Nye fund og mulige strukturer'. I: M.S. Danielsen, B. Eggert & J.G.G. Jakobsen (red.). *Navn og navnebærere*. 'NORNA-rapporter' 93. NORNA-förlaget, 7-33.
- Dam, P. 2010. *Det øvrige vi nyde. Studier af landgilde og landbrugsproduktion i Danmark i 1600-tallet*. Landbohistorisk Selskab.
- Folketælling 1787*. Digitaliseret udgave af folketællingen 1787 for Nylars Sogn: www.danishfamilysearch.dk/census1787/sogn230 [set 10/8/2020].
- GST & SDFE 2020. *Historiske Kort På Nettet*. <https://hkpn.gst.dk/>.
- Hansen, J.W. 2002. *www.kirkebog.dk Bornholmske kirkebøger digitaliseret frem til 1814*.
- Hübertz, J.R. 1852. *Aktstykker til Bornholms Historie 1327-1621*. Gyldendal.
- Imer, L.M. 2016. *Danmarks runesten. En fortælling*. Gyldendal & Nationalmuseet.
- Knudsen, G. 1951. *Bornholms Stednavne*. 'Danmarks Stednavne' 10. Stednavneudvalget & G.E.C. Gads Forlag.
- Korsgaard, P. 2006. *Kort som kilde – en håndbog om historiske kort og deres anvendelse*. Dansk Historisk Fællesråd & Sammenslutningen af Lokalarkiver.
- Nielsen, F.O.S. 1998. *Middelalderens Bornholm*. Bornholms Amt.
- Olsen, E.G. 1950. *Bornholms Historie. Landbruget og dets biografier*. Ernst G. Olsens Forlag.
- Rohmann, Aa. og Lind, T. 1954. *U. Salchow: Militærbeskrivelse over øen Bornholm*. Bornholms Historiske Samfund.
- Thorsen, P. 1931. *Vor hjemstavn. Spredte skildringer fra Bornholms sydland*. Henry Andersen.
- Thuneby, G. 2000. "'... Aldrig siden verden blev begyndt' – tradition og fornyelse i lollandsk landbrug i 1600-tallet'. *Bol og By* 2000:2, 21-52.
- Zahrtmann, M.K. 1930. 'Arnaga, af M.K. Zahrtmanns papirer'. *Bornholms Social-demokrat* 20. december 1930, 2. udgave [julenummer], 1-3.
- Zahrtmann, M.K. 1934. *Borringholmerens Historiebog. Første og anden bog*. Colberg.